

HASTALIK OLGUSUNUN TARİHSEL AÇIKLANIŞINDA ÖNEMLİ BİR KAVRAM: "ETKİ GÖÇÜ"

Berna Arda*

ÖZET

Ontolojik bir kavram olarak "etki göçü", insanın dünyayı algılama biçiminin doğal bir uzantısı ve çevreye uyumunun verimli bir aracıdır. İnsan düşüncesinde önemli bir yer tutan bu kavram, "nedensellik" ilişkisi açısından da temelde bulunmaktadır. Bu makalede öncelikle "etki", "etki göçü" kavramları, "rasyonel", "irrasyonel" ve "majik (büyüsel) düşünce" biçimleri tanımlanmış; ardından etki göçü kavramının tarihselliği ve nedensellik ile olan bağlantısı ele alınmıştır. Son olarak, "hastalık" olgusunun tarihsel bir açıklama biçimi olarak etki göçü değerlendirilmiş ve Batı Ortaçağ'ından örneklenmiştir.

Anahtar sözcükler: Tıp tarihi, hastalık, etki göçü.

SUMMARY

An important Concept to Explanation of Disease Phenomenon on the Historical Perspective: Influence Migration.

Like an ontological concept "influence emigration" is a natural extension to the form of the world-picture of the human being and an extremely prolific tool to adaptation to the environment. This concept has an important position in human's experience and it is also a basic one according to the "principle of causality". In this article, first of all "influence", "influence migration" and the types of human ideation like rational, irrational and magical are defined and the correlation with causality principle of this concept is evaluated. And finally its importance as a form of explanation of disease phenomenon on the historical perspective is emphasized and some samples are given about European Medieval Period.

Key words: History of medicine, Disease, Influence migration.

Bu makalede, insan düşüncesinde yer alan bir olgu, daha yoğunlaştırılmış bir anlatım ile bir "kavram", hastalık kavramı temel alınmıştır. Bu açıdan söz konusu kavramın insan yükünü ve yorumlanış biçimini incelemek gerekir. Hastalık "doğal olgu" anlatımından, hastalığın salt nesnel ve ampirik bir olgu olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Hastalığın ayrıca, hasta olan kişinin iç dünyasında ortaya çıkan, gelişen bir yanı bulunmaktadır. İster öznel kaynaklı, ister nesnel kaynaklı olsun, "hastalık" insan kavrayışı için, başka olgulardan ayırılması gerekli ve mümkün olan bir fenomendir. Tanımlanması ve açıklanması çağlar boyunca değişiklik göstermiş olsa da, hastalık daima tanınması kolay ve varlığı inkar edilmeyen bir "değişiklik" olarak algılanmıştır. Hastalık kavramını kavramlar dünyasında sınırlan-

dırmak ve nitelemek için, onu ancak "sağlık" ya da "normallik" kavramıyla karşılaştırmak gerekir. Hem iç ve öznel belirtileri açısından, hem de somut ve nesnel belirtiler açısından, hastalık "sağlıktan farklı bir durum"dur. Hastalık olgusunun ikinci bir özelliği, onun zaman boyutu ile ilgili oluşudur. Hastalık, onu tanımlayacak olan kişinin karşısına "var" olarak çıkmış olsa bile, kesinlikle şöyle veya böyle biten ya da belirli bir "son"a sahip olan bir durumdur. Çoğu kez de hastalığın bir "başlangıç"ı vardır. Tüm bunlara dayanarak, "hastalık" adı verilen durumun, sonsuz bir doğru biçiminde algılanabilecek "zaman" içinde bir doğru parçası gibi belirli bir yerinin (bir "süre"sinin) olduğu söylenebilir. Burada olduğu gibi, zaman boyutu içinde bir yer kaplayan olgulara "süreç" denilmektedir. Zamanda yer tutan bir olgu-

* Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

nün süreç sayılabilmesi için, bir başka özelliğe daha sahip olması gerekir. O da doldurduğu süre boyunca kendi varlığında bir "değişim"i "sağlık" ya da "normallik" denilen durumdan değişik ve zaman kavramını yorumlayan tüm yaklaşımların, tanımlama ve açıklama çabalarının kesinlikle "değişim" olgusunu irdelemesi gerekir. "Değişim" salt hastalığın bir özelliği değil, doğadaki her olayın, her sürecin ve her nesnenin varlığında barındırdığı bir temel olgudur. Bu nedenle, o, gerçeği anlama ve açıklama çabasında olan insan aklının ilk karşısına çıkan bir olgu ve çözüm bekleyen bir temel olgudur. Değişim olgusu, varlığı yorumlama çabası içinde olan insan düşüncesini "zaman", "uzam" ve "nedensellik" kavramlarını ayırttırmaya ve tanımaya götüren temel yaşantıdır. Yine değişim yaşantısıdır ki, bu açıdan o, insanın "etki" ve "etkileme" kavramlarını geliştirmesine yol açmıştır.

Varlık boyutlarını ayırıştırarak, insanın hem doğayı, hem kendini, düzenli ve anlaşılabilir biçimde tanımaya yol açan bilişsel süreci iki farklı inceleme alanının bize sunduğu bilimsel verileri paralel biçimde karşılaştırarak daha iyi anlayabiliriz. Bu iki alandan birisi gelişim psikolojisi, öteki de antropolojidir. Deney koşullarında gözlemlenen somut yönleriyle ve kültüre yansıyan yönleriyle, insan düşüncesinin gelişimi analizden senteze değeri, bütün algılanışından çözümlenmeye giden bir gelişim sergilemektedir. Bir başka deyişle; kavramlaştırma: parçalardan bütüne değil, bütünden parçalara, genelden özele, iç sınırları belirsiz bulanık kavramlardan ayrıntıları belirtilmiş ve rezolüsyon gücü artmış tanımlara doğru gitmektedir. Başlangıçta varlığın tümü hakkında küçük bebeğin ve çok ilkel kültürlerin sahip olduğu kaotik bilgi ayırttırmalarıyla, boyutlandırılmaları ve özelleştirmelerle berraklık kazanır. "Ben" ve "ben olmayan" arasındaki sınırlar bile, insan bilincinde sonradan oluşmaktadır. bu tür ayırtmaya gelişim psikologları "anaclysis" adını vermektedirler(5).

Nesnelerin tanınmasında, olayların ayırdedilmesinde, bunların adlandırılıp yorumlanmasında insan aklı daima bu yolu izlemektedir. Bütün olguların yorumu gibi, insan düşüncesinde hastalık olgusunun yorumu da, aynı çizgiyi izlemelidir ve gerçekten öyle olmuştur.

Burada, hastalık olgusunu doğal gerçeği anlama ve açıklamada kullandığı mekanizmalarla ele alan, insan aklının doğal gerçeği nasıl ayırttırdığı ve boyutlandırdığı üzerinde durulması gerekir.

"Varlık" Bilgisi ve "Etki" (Fenomenal Bir Açıklama)

Varlık hakkında hiçbir ön bilgiye sahip olmayan insan aklının, doğal gerçeğe ilk karşılaşmasında onu "karmaşık bir realite" olarak algılaması gerekir. Zihni gelişmemiş ve deneyimleri birikmemiş olan küçük bebeğin dünya tasarımı böyledir. İlkel kavimlere ilişkin mitolojilerin tümünde de, varlığın ilk geçmişi ya da ilk ve öncel gerçek, daima bir "kaos" olarak nitelenmiştir. Kaostan düzenli gerçeğe geçiş aşama aşama olmaktadır. Kaotik realite içinde ilk farkedilen gerçek "sınırlar" ve "çokluk" kavramlarıdır. Kavramlaştırmanın bundan sonraki aşamasında aklın ilk ayırdettiği evrensel özellik "değişim" in varlığıdır. Bundan hemen sonra ise değişimin zaman içinde bir yerden bir yere göç ettiği farkedilir. Uzam ve zaman boyutlarının kavramlaştırılması da bu gelişimle içiçe sürüp gider. Uzam içinde yer değiştirmeyen bir bölgenin, zaman içinde hiçbir peşisıra durumdan duruma dönüşü, olaylar arasındaki ardısızlık ilişkisini "sürem" (continuum) içinde göçeden değişim olgusundan ayırdetmeyi sağlar. Böylece sürem (uzam-zaman) bütününden, "uzam"(mekan) ve "zaman" kavramları ayırttırılmış olur. En temel bir olgu olarak, "sürüm içinde değişimin göç etmesi" bütün süreçlerin analizinde ve yorumlanışında kullanılacak temel kavramların doğmasına yol açar (3). Hastalık olgusunun tanınması ve yorumlanması da bu kuralın dışında değildir. İnsan aklının en temel ve doğal özelliklerinden biri onun yinelenmelerin benzerlerin tümünü ifade edecek simgelerle kavramlaştırması ya da "genellemeler" yapabilmesidir. Bunun temelinde yatan olgu insan sinir sisteminin uyarımları biriktirme (summation) özelliğidir. Bu özellik "sınıf" kavramını yaratır. Bu "bilgi üretimi" süreci, insan aklının belli ki de en temel yetkisi olan çözümlenme (analiz) yetisine bu kez parçalardan yeni bütünler oluşturmak anlamına gelen "sentez" yetisini katar. Parçalara ayırmak demek olan analizin mantıktaki karşılığı "soyutlama", soyutlanmış parçalardan, bu kez somut değil, yine soyut bütünler oluşturmak demek olan sentez yetisine de mantıkta "genelleme" adı verilmektedir (10). Bu soyutlama ve genelleme (bir tür simgeleştirme) işlemleri insan zihnine dünyayı algılama ve yorumlama içinde çok büyük bir ekonomi sağlar. Böylece olay kategorileri (genel kategoriler) ve nesne kategorileri (sınıflar ya da kümeler) ayırdedilmiş ve etiketlenmiş olur. Dil gelişiminin de bu zihinsel gelişime paralel olduğu anlaşılmıştır(7).

"Etki Göçü" Kavramı

Sürem içinde değişimin göçünü "etki göçü" olarak dile getirmemiz mümkündür.

"Etki" kavramının insan aklında ortaya çıkması, adlandırılması ve bütün dillerin sözcüklerine girmesi de böyle olmuştur. "Etki" kavramı bütünüyle bir yorum ürünüdür. Ancak, bu kavram, en ilkel insan üşüncesinden karmaşık bilimsel açıklamalara kadar, varlığın ve olayların tanıma kavuşturulmasında yer alması kesinlikle gerekli bir kavramdır. Bir değişim bir yerden bir yere göç ettiğinde veya bir değişim bulunduğu yerdeki başka değişimleri izlediğinde, bu değişimin öncesinde bulunan bir özelliğin bu değişime yol açtığı "yorum"u yapılır. Sonuç olarak, "gözlemlenen değişimin altında yatan koşul, daha önceki bir başka koşuldur" denilebilir. Bunu adlandırmak için "etki" sözcüğü yaratılmıştır. Daha önce varolan bir özelliğin "etki"si değişimin yaratıcısı olarak "kabul edilmiş"tir. Böylece olayın kaynağında yer alan "etken", "etki" sözcüğüyle ifade edilen bir soyutlama olarak, sonucun "nedeni" olarak kabul edilmiştir. İşte, bu noktada insan aklının en değerli ve varlığı anlayıp açıklamada en sık başvurduğu bir yöntem olan "nedensellik" düşüncesi doğmaktadır. Aslında insan aklının bir soyutlama ürününden başka bir şey olmayan "etki"yi gerçek yüzüyle görmek, kaydetmek ve ölçmek mümkün değildir. Biz "etki"yi ancak ortaya çıkardığı sonuçla, yani "yarattığı değişimle" algılayıp kaydedebiliriz. Basit bir örnekleme ile, fizikte en temel kavramlardan birisi olan "kuvvet" in bir etki olduğunu; ama bizim kuvveti ancak onun yarattığı sonuçlarla farkedip anlayabildiğimizi hatırlamamız gerekir. Sağlıklı insan aklının açıklamaya çalıştığı her olgu ve algıladığı her değişim, birtakım "etkilerin ürünü" olarak kabul edilir. Bunun hastalık olgusunun tanımındaki ve açıklanışındaki yerine, özellikle Batı Ortaçağı çerçevesinde, daha sonra kısaca değineceğiz. Yukarıdaki açıklamalara dayanarak, değişimin uzam-zamandaki göçünü bir "etki göçü" olarak yorumlamanın, normal insan aklının doğal bir davranışı olduğu kabul edilecektir.

Rasyonel (akılcı, akla uygun) Düşünce

Bu sözcüğün ve kavramın "düalistik" kökeni açıkça görülebilir. Klasik felsefe sistemlerinde, özellikle idealist felsefede "akıl", "zihin", "zeka" gibi kavramlar daima bedenden bağımsız ve özgür iradeye sahip bir ruhun yetileri olarak düşünülmüştür

(9). Rasyonel düşünmek hemen her zaman "mantıklı düşünmek" ile eşanlamı sayılmıştır.

Rasyonalist yaklaşıma göre "akıl" insan bedenine yereşik bir ruha bağışlanmış, insana özgü bir "doğru düşünme yaratan iradenin" akla sahip olmasıyla açıklanır (logos). Rasyonel düşüncenin en tartışmasız örneği matematiksel düşüncedir. Bu nedendir ki, kendi adı ile anılan "rasyonalist felsefe"nin sözcüsü Descartes insan bilgisinin bütün doğru önermelerini geometriye indirgeme çabasına girmiş, bir yandan matematiği geometrileştirirken (analitik geometri) öte yandan da bütün doğru önermeleri, varlığından şüphe edilmesi mümkün olmayan bir temel önermeye dayamak istemiştir. bu temel önermenin, "euclid postulatları" gibi bir varsayım değil, gerçekliği asla inkâr edilemeyecek olan temel yaşantı, yani "düşünüyorum" önermesi olarak sunulması dikkat çekicidir.(9)

Bütün rasyonel önermeler analitik önermelidir. Bir başka söyleyişle, doğruluğu kabul edilmiş olan bir başka önermeye dayandığı için "doğru" sayılırlar. Bu, bir bakıma, "doğru" kavramının tutarlılık boyutunu oluşturmaktadır. Bu tanımdan, rasyonel düşüncenin formel mantığın ve dedüktif düşünce eylemlerinin "kendisi" olduğusonucu çıkartılabilir. Descartes'den sonra, özellikle 17. ve 18. yüzyıl İngiliz duyumcu filozoflarının katkısı ile, gerçeğin açıklanışında sadece dedüktif çıkarımlar yeterli görülmemiş; duyu verilerinin dikkate alınması gerektiği vurgulanarak, sentetik önermelerin doğruluk düşünmeye eskiden beri onda varolan, fakat bu düşüncenin tanımında vurgulanmamış olan yeni bir boyutu, "doğru kavramın ampirik boyutu"nu, getirmiştir. Aklın yasaları doğru sayılan bir önermeden çıkarım yoluyla türetilen tutarlı önermelerin doğru sayılmasını gerektirdiği kadar, yine aynı yasalar, yeterli sayılmış çok sayıda gözlemlerle doğrulanmış sentetik önermelerin de doğru sayılmasını gerekli kılmaktadır (6). Rasyonel düşünce, tutarlı totolojiler içinde yeralan ve ampirik olguyu çarpıtmaksızın ifade eden önermeleri "doğru" saymaktadır. Bunun dışında kalan önermeleri ise "yanlış" ya da en azından "kanıtsız" olarak değerlendirmektedir (11). Buradan çıkarılacak düşüncenin ileri derecede "eleştirel düşünce" olduğudur.

İrrasyonel (akıldışı) Düşünce

Burada, birbirinden çok farklı iki kavram arasındaki ayrımı önemle vurgulamak gerekir. O da "yanlış" ile "saçma" arasındaki farktır. Ampirik gerçeğe

uygun olmayan bir sentetik önerme her zaman yanlış (en azından kanıtsız) olmakla birlikte, onun saçma olması gerekmez. "Saçma", formel mantık hatası, bazen önermelerde ve hatta terimlerde bile karşımıza çıkabilen düşünsel kurgu hatasıdır. "Saçma" (absurdite), akıl yasalarının temelden sarsıldığını gösteren bir "akıldışı düşünce" belirtisidir. Bu tablo, ancak ağır akıl hastalıklarında veya ağır zeka geriliklerinde karşımıza çıkmaktadır.

Sağduyu ve Majik Düşünce

"Sağduyu" akılcı düşüncenin prototipidir ve onun bütün temel ilkelerini özünde taşır. "Büyük düşünce" ise, mistik düşüncenin en ilkel biçimi olup, onun yetersiz çıkarımlarını sergilemektedir. Ancak, tüm bunlara karşın, majik düşüncenin mantık dışı sayılmaması gerekir. Mistik ve majik düşüncenin parolojik veya irrasyonel olduğu çok sık yinelenmiştir(2). Ancak, bu yargının karşıtı görüşler de bulunmaktadır. Buna göre majik düşüncede kullanılan formel mantık, sağduyuda ve onun eleştirel biçimi olan rasyonel düşüncedeki mantıktan pek de farklı görülmemektedir. Dedüktif mantığın bütün ilkeleri majik düşüncede de geçerlidir. Onun rasyonel düşünceden başlıca farkı, ampirik kanıtlanmasına gerek duymadan kimi sentetik önermeleri benimsemiş olmasıdır.

Kısacası majik ve mistik düşünce, yanlış önermeleri doğrusayan ve bu önermelerden yola çıkarak yeni ürettiği önermeleri de doğru kabul eden bir düşünce biçimidir. Bu düşüncenin mantığı, teknik anlamda "saçma" ya da akıldışı olarak adlandırılmaz. Bu türden bir mantığa "hipotetik mantık" denilebilir.

Hipotetik mantık salt majik düşünceye özgü değildir. İnanç sistemlerini açıklayan zihin çabalarında da aynı hipotetik mantık geçerlidir. Teoloji ve "kelâm"ı (bilimsel ve felsefi anlamda) rasyonel düşünceden farklı kılan başlıca özellik, onların dayandıkları aksiyomları "kesin doğru" saymalarıdır (11). Majik düşüncede göze daha çok çarpıcı olan kanıtsız (hipotetik) sentetik önermelerin çokluğunun, onun irrasyonel sayılmasına neden olamayacağı savunulabilir.

Hipotetik düşünce, eleştirel-rasyonel düşüncenin en gelişmiş biçimi olan bilimsel düşüncede de vardır(9). Bir araştırmaya yol açan bilimsel varsayımların herbiri ve onların doğal (totolojik) sonucu olan bütün çıkarımlar, teknik açıdan majik düşüncenin formel yapısına tamamıyla uyarlar. Bu varsayımların ve totolojilerin majik sistemlerindekiyle te-

mel farkı, onların gözlem ve deneylere kanıtlanmasızın bilimsel bilgi kümesine katılmayacakları görüşünün bilim adamı tarafından benimsenmiş olmasıdır.

Hastalık Kavramı

Tıbbın temel amacı, hastalık olgusunu ortadan kaldırmaktır. Bu olgu insanın yeryüzünde yaşamaya başlamasından beri hep yanibaşında bulunan, savasını ve alt etmesini gerektiren bir nitelik taşımıştır. İlkel toplumlardan günümüze kadar, bu savaşın ana karakteri öncelikle karşı tarafı tanıma, anlama ve açıklama; ardından da ona yönelik silahları kuşanma biçiminde gerçekleşmiştir.

Olumsuz birçok niteliği barındıran ya da kendisine iliştilmiş olan hastalık sözcüğü, "kötü, çirkin, kaçınılması gereken" bir anlam yüküne sahiptir. Dilimizde "organizmada birtakım değişikliklerin meydana gelmesiyle fizyolojik işlevlerin bozulması hali, sayrılık, esenlik karşıtı" olarak tanımlanmıştır.

Hastalık olgusunun "insanın-bilenebilene-doğasıyla" bağlantılı düşünüldüğü çağlar olmuştur. İnsanoğlunun evrenin bir küçük modeli olduğu ve benzer maddelerden oluştuğu görüşü Empodokles'e ve hatta ondan öncesine uzanmaktadır. İnsan organizmasını oluşturan bu maddelerin (dört humor=dört sıvı) denge haline buluşumunun "sağlık" dengenin bozulmasının ise "hastalık" durumunu yarattığı düşünülmüştür. Hipokrat'la başlayan akılcı tıp döneminde de humoral patolojiye uygun bir hastalık açıklaması görülmektedir. Bu kuramda da, daha sonra Razi'nin İbni Sina'nın yaklaşımında da hastalık kavramı ampirik bir nedensellik ilkesine dayandırılmıştır. Hipokrat'ın, mistik tıp döneminden kalan epilepsi'nin kutsal bir hastalık olduğu" genel kuralını kabul etmemesi, mistisizme sırt çevirmesi onun aynı zamanda doğadışı ya da doğaüstü nedensellik açıklamalarını da doğru saymamasının sonucudur. Ama daha sonra Batı Ortaçağı'nda, temel dinsel etkilerle, rasyonel düşünce biçimlerine bırakmıştır. Bu yaklaşımın uzantısı olarak hastalık etkenleri de doğal olmaktan çıkmış ve şifa beklentisi manevi etkenlere bağlanmıştır. "Manevi etki göçü"nü hastalıkları yaratmaktan sorumlu tutulması Aydınlanma Çağı'na kadar sürmüştür.

Etki Göçü kavramının Tarihseliği ve Nedensellik İlkesi

"Etki Göçü" kavramı ontolojik bir anlam taşır. Söz konusu kavramın karşılığı olan davranışlar insan

türünün dışındaki canlılarda da bir ölçüde vardır. Bu elbette hayvanlarda ilkel düzeyde, hatta çoğu kez refleks düzeyinde görülen bir etki göçü anlayışıdır. İnsan türünde etki göçü anlayışının en karmaşık biçimleri yüzbinlerce yıldan beri var olsa gerektir. Etki göçü düşüncesinin insan aklının en işlevsel ve gelişime uygun kavramsal ürünlerinden olduğu söylenebilir.

Bu anlayış, insanın dünyayı algılayış biçiminin doğal uzantısı ve insanın çevreye uyumunun en verimli aracıdır. Etki göçü anlayışı algılama ve nesnelleştirme işlevinden öte bir yorumlama ve anlama etkinliğidir. Bu anlayış a priori ve a posteriori (prospektif ve retrospektif) düşünme yeteneğini gerektirir. Yine bu anlayış öncelikle "uzam", "zaman" "nesne" ve "olay" kategorilerinin insan aklında ayrıştırılmış olması koşuluna bağlıdır. Aristo, Porfirias ve Kant bu "zihni kategoriler" konusuna en yakından eğilmiş ve analiz etmiş düşünürlerdir. Etki göçü kavramı bireysel deneyimlerden kaynaklanan edindik ve iç davranışlar örtüsünü ve onun bilinç alanına yansımış karşılığı olan bir yaşantılar örüntüsüdür.

Özellikle Kant tarafından bağımsız bir kategori olarak tanımlanan nedensellik, aslında etki göçü kavramının doğal bir uzantısıdır ve sonuçta "gerekçilik" (determinizm) varsayımına ulaşır. Gerekçilik veya belirleyicilik varsayımı insan zihninin bazan gizlenmiş ama çoğunlukla çıplak biçimde etkinliğini sürdüren doğal bir eğilimdir. Bu da, tıpkı "etki göçü" gibi deneyimlerden kaynaklanan edindik bir iç davranış kalıbıdır. bunun en keskin ifadesi Antikite'nin (Lucrecius), Ortaçağ'ın (İbni Rüşd) ve son çağın (Marx-Engels, Lenin gibi) katı materyalist düşünürlerin de İslâm kelâmcılarının Cebriyyun (deterministler) denilen kanadında görülebilir.(4).

Çağdaş pozitif bilimlerin yaklaşımı sözü geçen varsayımı genellikle benimsemiştir. Ancak radyoaktivitenin keşfinden sonra 20. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve hâlâ süren "fiziğin büyük krizi" sırasında, deterministik yaklaşım sorgulanma konusu olmuş ve bu da ciddi tartışmalara yol açmıştır. Özellikle kuantum fiziğinin günümüzde de süregelen buluşları bu varsayımı sorgulamaktadır. Görecilik ve kuantum kuramları verimlerinin birleştirilmesini amaçlayan kuramsal fizik çalışmalarında "Kopenhagen yorumu" çok ciddi bir tartışma kapısı açmıştır. Einstein ve Max Born arasındaki "zar atan Tanrıya inanıp inanmama sorunu" biçimindeki tartışma ve Heisenberg'in "mistisizme göz kırpan" tezleri canlılıklarını yitirmiş değillerdir. Klsik ontolojinin çağdaş ve bilimsel versiyonu olan bu tartışmalar süre-

dursun, neopozitivistlerin analizleri ve davranış bilimlerinin temellendirilmesinde kullanılan deterministik yorumlar geçerliliğini korumaktadır. Sözü edilen bu yaklaşımlar, günümüzde etki göçü ve nedensellik kavramlarını akla yakın bir temele indirgememize yardımcı olmaktadır.

Çağdaş pozitif bilimlerde önermelerin doğruluk değeri mutlak değildir. Neopozitivistler bir analitik önermenin doğruluk değerini, onun anlamlılığına, bir başka deyişle içeriğinin mantıksal çelişki taşımasına; bir sentetik önermenin doğruluk değerini ise, bu tutarlılık boyutunun yanısıra, doğada reel bir karşılığının bulunmasına (doğrulanabilirliğine) bağlamışlardı (8, 11). Popper'in itirazları pozitivistleri bir anlamda "dogmatik uykularından uyandırmaya" hizmet etmiş ve yeni pozitivism, Popper'in önerdiği, "yanlışlanabilirlik" ilkesini bilgi kuramına katmak zorunda kalmıştır. Bu durumda bilimsel önermelerin doğruluk değeri çelişmezlik ilkesine ve "gözlem sayısının yeterliliği hakkında kişisel kanıya" indirgenmiş olmaktadır. İstatistikte "p" değerleriyle ifade edilen bu geçerlilik düşüncesi bir inançtan başka birşey olmayıp, öznel ve seçmelik bir değerdir.

Sonuçta, "mutlak belirleyicilik ilkesine" dönüştürülmektedir. Bu açmazın aşılıp aşılamayacağı elbette buradaki ilgi alanımızın dışında bir sorundur. Ama yine de, bütün çağdaş pozitivist bilimciler ve bilimsel düşünürler gibi, etki göçü anlayışının ve nedensellik varsayımının gerek günlük yaşamımızda, gerekse bilimsel çalışmalarımızda hemen hemen mutlak güvenilir, yeterli bir araç olarak kullanılabilirliği ve onlardan vazgeçmemiz için geçerli bir neden bulunmadığı açıktır. Aksi taktirde, p değerlerinin hiç kullanılmaması, hiçbir bilimsel gözlem ve deney yapılmaması, hiçbir bilimsel araştırma sonucunu da yayınlanmaması gerekecektir.

Yukarıda, etki göçü anlayışının yüzbinlerce yıldan bu yana insan türünde varolması gerektiğini ve bu yetinin daha basit yapıları canlılarda da varolduğu savı yer almıştı. Hemen aynı yaklaşımın uzantısı olarak, gerek etki göçü, gerekse nedensellik varsayımı, ne denli ilkel ve akıldışı gönürürse görürsün, insan düşüncesinin bütün biçimlerinde (mantıksal, fantastik, bilimsel, hezeyani, felsefi, teolojik, mistik... bütün işleme biçimlerinde) doğal olarak vardır ve hiçbir zaman düşünce dokusundan dışlanmış değildir. Bu yeti, bebeğin ilk deneyimleriyle oluşmaya başlar. Hatta büyük ölçüde onun konjenital davranışlarında vardır. Yanağına dokunulan bebeğin başını çevirip, dokunan parmağı emmesi, hareketli nes-

neyi gözleriyle izlemesi bu işlevin içgüdüsel prototipidir.

İnsan düşüncesinin tarihsel gelişimini göz önüne alarak yapılacak bir hiyerarşik dizilişte bu olgunun varlığı gösterilebilir:

1. "İçgüdüsel nedensellik kalıbı" denilebilecek örnekler yukarıda verilmiştir.

2. "Ampirik bilgi" (deneyci bilgi): Günlük yaşam deneyimlerinden sınama-yanılma yöntemi ile edinilen bu bilgi türünde, olaylar ve olgular etki göçü ve nedensellik kavramları ile açıklanmaya çalışılır. Ampirik düşüncenin ve onun ürünü olan ampirik dünya tasarımının (sağduyu) kaynağı "operan koşullanma"dır.

3. Mistik yaklaşım: Büyü düşüncesinde de etki göçü ve nedensellik varsayımı bulunmaktadır. Tıpta hastalık olgusunun açıklanmasında, özellikle Batı Ortaçağı'nda bu yaklaşım ağırlıklı biçimde etkisini gösterdiğinden, mistik yaklaşımda nedensellik ve etki göçü kavramları ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

4. Her düzeydeki teknik araştırma, sorun çözme ve ürün yaratma çabalarında (güzel sanatlar da burada sayılabilir) etki göçü kavramı ve nedensellik varsayımı işlerliğini sürdürür. Burada geçerli olan kural şu olsa gerektir: "İşe yarayan yorum, doğru bir yaklaşımdır" (bir düşünce yararlıyı ya da güzeli yaratıyorsa doğrudur).

5. Bilimsel düşünce sistemi: Etki göçü ve nedensellik ilkesine tümüyle dayanmaktadır. Yukarıda değinilmiş olan bilimsel düşünce sistemi, sınama-yanılma yöntemi'nin disiplinli biçimidir.

6. Felsefi düşünce sistemi: Felsefi düşüncede etki göçü ve nedensellik ilkesi elbette sözkonusudur. Eğer bu olmasaydı. Tales'den günümüze varıncaya kadar hiçbir ontoloji üretilmemiş olurdu.

Tartışma

Mistik düşünce sisteminde nedensellik varsayımı dışlanmakta mıdır? Bu yaklaşımda da nedensellik ilkesinin, en sağlam bir temel inanç gibi, en ilkel biçimiyle varolduğunu söyleyebiliriz. Büyü düşüncesi ilkel nedensellik düşüncesinden başka birşey değildir. Majik düşünce böyle kabul edilemezse, James Fraser (1854-1941)'in "üç büyüsel ilişki modeli"ne anlam verilmesi de olanaksız olurdu. Büyü mantığının bu üç biçiminden en ilkel ve en kolay anlaşılabilir olanı "contiguite büyü" (temas ve bulaşma büyü)dür(1). Burada uzamsal birliktelik içinde etki gö-

çü çıplak ve topografik biçimde ifade edilmektedir. Majik düşüncede yer alan etki göçü anlayışının daha karmaşık düşünce sistemleri içinde bulunan etki göçü kavramından farkı nedir? Burada nedenden sonucu yaratan etki göçü ve nedensellik zinciri duyu ötesi bir mekandan ("alem-i gayb"dan) geçmektedir. Nedensellik yoksayılmış değildir, belki de naif biçimde doğruluğu kabulenilmiş görünmektedir.

Mistik düşüncede nedensellik zincirinin "bilinmeyen" halkalarının birileri tarafından bilinebileceği, hatta bilenden bilmeyene "sırrı bir bilgi" (mysteria) olarak aktarılabilirliği görüşü benimsenmiştir. En ilkel büyü sisteminden en gelişmiş tek tanrılı dinlere kadar, hatta bu dinlerin rasyonel yorumu çabasıncaya kadar bu özellik kolaylıkla saptanabilir.

Hastalık, insanların tek tek tanık oldukları bir olay olmasının yanısıra, "benzer olayların insan aklında kümeleştirildiği bir olgu" niteliği de taşımaktadır. İnsanın bin yıllar içinde geliştirdiği nedensellik kavramı böylece "benzer olaylar benzer sonuçlara yol açar" biçiminde kategorik bir düşüncenin oluşumuna hizmet eder. Hastalık olgusunda bu yorum "etiyooloji" anlayışının özünü oluşturur. En ilkel etiyooloji kuramlarından günümüz bilimsel açıklamalarına varıncaya kadar, tüm tıp düşüncesinde etiyooloji anlayışı ve onun dayandığı nedensellik ilkesi, daima ve kesin olarak bulunmaktadır.

Nedensellik ilkesi, sadece "hastalık" denilen süreçler için geçerli olan bir zihni eğilim değildir. Her türlü doğal olay ve insan iradesinin ürünü olan her türlü davranış bu ilke çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. İnsan aklında bu ilkenin oluşumu gelişim psikolojisi, çocuk psikolojisi, eğitim psikolojisi... gibi alanlarda yapılmış çok sayıda bilimsel araştırma ile incelenmiştir. Bu araştırmalar insanın dünya tasarımının oluşmasında analitik bir sürecin, bir ayrıştırma etkinliğinin rol aldığını belirlemiştir. Böylece, önceleri kaotik biçimde algılanan varlığın çeşitli düzeylerde çözümlenmesiyle, dünya tasarımı olgun haline gelmektedir.

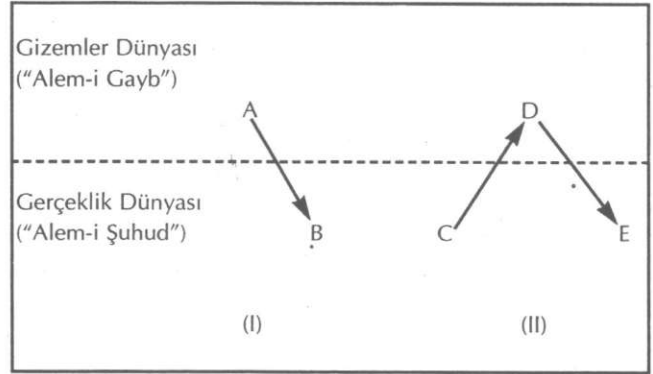
Hastalık olgusunun açıklanmasında etki göçü kavramı Hipokrat'da, Galenos'da, İbni Sina'da felsefi ve deneyime dayanan biçimde karşımıza çıkmaktadır. Onlar mistik yaklaşımdan farklı olarak, nedensellik ilkesini açıklayıcılara zincirleri teorik olarak betimlemeye çalışmışlardır. Onların açıklamalarında sırta (mysteria) yer yoktur, hastalık nedenlerinin fiziksel olarak açıklanması çabası vardır. Örneğin; Hipokrat epilepsi için "kutsal hastalık" yakıştırmasını reddederek, onun akıldışı değil, doğal nedenlerle

açıklanabilecek doğal bir hastalık olduğu savını ileri sürmüştür.

Sağlıklı insanın temel zihni davranışlarından biri olan nedensellik ilkesinin Batı Ortaçağı'ndaki bütün hastalık açıklamalarında geçerli olduğunu kabul edebiliriz. Ancak Ortaçağ hastalık kuramları "doğal neden-doğal sonuç" ilkesini zaman içinde giderek artan biçimde gözardı etmiştir. Bir hastalık sürecinde etyolojik fakör kendini zorla kabul ettirecek ölçüde somut ve göze çarpıcı ise, semptomlar da aynı şekilde doğal görümlü ise, mistik bir patogenezi kuramı oluşturmak oldukça zordur. Hatta bazı halde patogenezi de somut ve nesnel bir süreç olarak gözle saptanıp izlenebilir. Bunun en tipik örneği cerrahi alanında görülür. Etolojik faktör belirgin bir travma ise, semptomlar da kemiğin kırıldığını, yarının açıldığını, kanın aktığını belli edecek kadar nesnel ise, burada sağduyuyla ulaşılan doğal nedensellikten başka bir açıklama söz konusu olamaz. Bu nedenle Ortaçağ Batı Cerrahisi'nde deneyci tıp geleneğinin devam ettiğini kabul edilebilir. Ancak, Ortaçağ boyunca cerrahlik sanatını berberlerin uğraş alanı olduğu ve bunun için de daima "tıp dışı" bir etkinlik olarak görüldüğü vurgulanmaktadır.

Tıbbın ilgilendiği hastalıklar ele alındığında; etyolojik faktörler ampirik dünyada daima araştırılmış, "fön" gibi, "miasma" gibi fiziksel kurallar ileri sürülmüştür. Fakat ampirik dünyaya ilişkin hipotezlerin azlığına karşılık, doğa dışı etyolojik faktörlerin sayıca fazlalığı tıp düşüncesinin Batı Ortaçağı'nda nasıl bir gerilemeye uğradığını ve büyüsel açıklamalara yöneldiğini açıkça göstermektedir.

Mistik nedensellik düşüncesinin açıklandığı yukarıdaki şemada belirtildiği gibi, (çizimde D harfiyle gösterilen) ajan patojen çoğu kez ampirik dünyanın dışındadır. Birçok halde de (şemada C harfiyle gösterilmiş olan) ajan patojen realite dünyasında bulunsa bile hastalığa yol açan nedensellik zincirinin ara halkaları doğadışı bir evrende bulunmaktadır. Birinci örnekte ise doğadışı etken ile semptomlar arasındaki bağıntı, ikinci örnekte de gerçek dünyadaki ajan ile yine aynı gerçek dünyadaki semptom arasındaki bağıntı ancak gizemli bir kuram ile



Şekil 1: Mistik etyoloji kuramlarında "Etki Göçü" modeli.

açıklanabilmektedir. Bu model büyü düşüncesinin tipik bir göstergesidir. Bu mistik patogenezi kuramlarının neredeyse doruk noktası ve en çarpıcı örneği "demonopati" (şeytani patogenezi kuramı) de karşımıza çıkmaktadır. Demonopati için yukarıdaki şemamızda "B" ve "E" harfleri hastalığı, "C" harfi büyücü ya da cadıyı "A" ve "D" harfleri ise (daima görgül alanın dışında kalan) şeytani simgelemektedir.

Batı, Ortaçağı boyunca gerek okul tıbbında, gerekse halk tıbbında hastalık kavramının somut nedensellik örneğinden "doğadışı ya da doğaüstü nedensellik" örneğine doğru kaydığı etki göçünün mistik bir yaklaşımla ele alındığı ortaya çıkmaktadır.

Etki göçünün bu "naif" açıklanışı başlıca iki nedene bağlanabilir:

1. Binlerce yıllık bilgi birikiminin uğradığı kayıplar yüzünden hastalık kavramının açıklanışında güvenilir somut verilerin azalmış olması;

2. Batıda Ortaçağ boyunca "suçluluk duygusu, günah korkusu, cehennem azabı endişesi" gibi çeşitli kültürel etkenlerin insan düşüncesini baskı altına aması ve yoğun anksiyetenin zekayı "daha çocuksu düşünce formları"na kadar regresyona zorlaması... hiç kuşkusuz Batı Ortaçağı dünyasının yarattığı hastalık kavramında bu iki etkenin de yadsınmayan etkileri vardır. Yaklaşımdaki bu değişimin sosyokültürel ve evrimsel nedenleri üzerine bir başka makalada ayrıca durulması gerekecektir.

KAYNAKLAR

1. Fraser J: The Golden Bough, A study in Magic and Religion. The Macmillian co. s. 12-52, 649-650, 793-94. New York, 1951.
2. Göksel FA: Müslüman Türklere Psikoterapi anlayışı. Grup Psikoterapileri Derneği yayını. s. 15-23, Ankara, 1987.
3. Göksel FA: "Tıp Düşüncesi" başlıklı konferans. AÜTF İbni Sina Hastanesi, Ankara, 29 Mart 1989.
4. Güriz A: Hukuk Felsefesi. AÜHF yay. 480, s. 86-8, Ankara, 1985.
5. Hilgard ER, Atkinson RC- Atkinson RL: Introduction to Psychology. s. 280-7. New York, 1975.
6. Karakaş S: Biimsel Psikoloji Temel İeler. TBMM Vakfı Ofset Tesisler s. 53-54, Ankara, 1988.
7. Piaget J: Genetik Epistemoloji (Çev. A. Cengizkan) Birey ve Toplu Yay. s. 8-9, 16-17, 19-36, Akara, 1984.
8. Popper K: Açık Toplum ve Düşmanları. Cilt 2: 189-90, 259-60, 263-65. Remzi kit. İstanbul, 1989.
9. Reichenbach H: Blimsel Felsefenin Doğuşu (Çev. C.Yıldırım) Remzi Kit. s.20-4, 26, 34-6, 48. İstanbul, 1981.
10. Özlem D: Mantık. Ara yay. s. 37, İstanbul, 1991.
11. Yıdırım C: mantık Doğru Düşünme Yöntemi. V yay. s. 6-12, Ankara, 1987.
12. Türkçe Sözlük. TDK yay. Sayı: 293, 5. Basım, s. 328, TTK Basımevi, Ankara, 1969.